

Світлана ПАВЛЕНКО

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ ПРО АРХІВИ КИЄВА, МОСКВИ ТА ВАРШАВИ В УНІВЕРСИТЕТСЬКОМУ “ЩОДЕННИКУ”

В останні десятиліття вітчизняні історики зробили чимало для вивчення життєвого та творчого шляху вченого, виявлення та публікації джерел з грушевськознавства¹. Серед них чільне місце посідає публікація “Щоденника” М. Грушевського, здійснена Л. Зашкільняком 1997 року. Вона супроводжується ґрунтовним вступом, коментарями та післямовою автора. Не маючи потреби детально викладати історію виявлення та публікації цієї пам’ятки, оскільки її ґрунтовно висвітлив Л. Зашкільняк², у даній розвідці спинимося лише на характеристиці джерельного значення вказаного твору для вивчення окремих аспектів біографії Михайла Сергійовича, пов’язаних з історією архівних установ Києва, Москви та Варшави наприкінці ХІХ ст.

Інформація, що міститься у “Щоденнику” 1888–1894 рр., засвідчила важливий період життя М. Грушевського, коли він навчався на останніх курсах історико-філологічного факультету та в магістратурі Київського університету Св. Володимира, тому його можна вважати “університетським”, на відміну від так званого “гімназійного” щоденника, який майбутній історик писав упродовж 1883–1884 рр., навчаючись у Тифліській гімназії. Основна увага студента в цей час була зосереджена на науковій роботі.

Проблему формування історичних поглядів М. Грушевського та його становлення як науковця вже розглянуто у багатьох дослідженнях вітчизняних істориків³, тому немає потреби детально на цьому зупинятися. Зазначимо лише, що вирішальну роль у його подальшій науковій долі відіграли два семінари, які провадили професори Ф. Фортинський (1846–1902) із загальної історії та В. Антонович (1834–1908) з давньоруської історії. В активну семінарську роботу Михайло включився з осені 1887 р. Саме в цих семінарах він підготував перші наукові роботи – реферати про південноруські господарські замки середини ХVІ ст. (семінар В. Антоновича) і про матеріальні й духовні старожитності та їх використання сучасниками (семінар Ф. Фортинського). Перший з цих рефератів згодом став підґрунтям статті, надрукованої в “Известиях Киевского университета” (1890). Тоді, вірогідно, студент вперше

ознайомився з архівними документами, зосередженими у Київському центральному архіві давніх актів⁴ (далі – КЦАДА), що діяв при Університеті Св. Володимира, і в якому В. Антонович проводив практичні заняття зі студентами свого семінару. Такі елементи тексту щоденника, як “архів”, “був у архіві”, “робив у архіві”, “ходив у архів, писав” (автор пише це слово у двох варіантах “архів” та “архив”), є одними з основних свідчень інтенсивності наукової роботи М. Грушевського під час навчання на останніх курсах історико-філологічного факультету та особливо впродовж перебування у магістратурі університету.

Про інтенсивність архівно-пошукової роботи молодого вченого побіжно свідчить й кількість посилань на джерела в його перших наукових працях, зокрема в “Нарисі історії Київської землі від смерті Ярослава до кінця XIV ст.” (К., 1891). Сучасна дослідниця І. Цибенко в своїй кандидатській дисертації вказала, що в цьому творі автором зроблено посилання на 50 першоджерел та 164 наукові праці, серед яких є давньоукраїнські літературні твори, літописи, кодекси, акти, грамоти. Серед них, окрім опублікованих джерел, наявні й архівні документи⁵.

Перший запис у щоденнику, в якому згадується КЦАДА, датований 18 жовтня 1888 р. Цю згадку не можна назвати аж надто академічною. Студент записав, як після відвідин церкви вирішив піти до університету й спершу поведився “поважно, тільки в архіві почав... сміятися”⁶, про що потім згадував із соромом. Зрозуміло, що в даному випадку, очевидно, йдеться про навчальне заняття, яке відбувалося в архіві. Регулярні записи вже про наукове використання архівних документів з’явилися у щоденнику пізніше, коли, після успішного закінчення університету, М. Грушевський почав збирати матеріали для написання праці з історії Київської землі та магістерської дисертації з історії шляхти Барського староства. Із вересня 1890 р. у щоденнику стають регулярними записи про останню – “Бар” та “Барщину”, як називав її автор⁷. 25 вересня 1890 р. він отримав диплом університету, а вже 30 вересня у щоденнику записав: “... бачився з Каманіним, дуже привітно балакали й за Бар”⁸. Іван Михайлович Каманін (1850–1921) на той час був завідувачем КЦАДА. Власне, – це перший архівіст, якого згадує Грушевський у своєму щоденнику. Вочевидь, їхня розмова стосувалася можливості використання документів архіву для написання дисертаційного дослідження.

У тексті усього щоденника засвідчено приязне, доброзичливе ставлення архівних працівників до молодого вченого, їхня готовність допомогти порадами та забезпечити необхідними для наукового дослідження документами. Зрідка траплялися й незначні непорозуміння, що були спричинені майже щоденним багатогодинним перебуванням Михайла в архіві, особливо влітку. Так, 4 серпня 1891 р. М. Грушевський запи-

сав: “В архіві неприємності – не було ще ніколи (11 год.), Роман став кричати, що хожу не тіми дверима (хоч даремне), а у 3-й годині Крисловський почав умовляти Каманіна, щоб ішов зі хати..., і врешті Каманін позабрав книжки. Се мене вразило”⁹. Наступного дня, як видно із запису від 5 серпня, робота в архіві йшла як звичайно. Однак 10 серпня Михайло, згадуючи архів, записав: “Було неприємно тільки, що Каманін завів широкі балачки, хоч дуже цікаві, за Лучицького...”¹⁰. Вочевидь, довгі сидіння М. Грушевського над документами у літню спеку, коли практично всі університетські працівники були на вакаціях, трохи дратували службовців архіву, які до того ж мусили постійно шукати й носити йому товстелезні актові книги та інші матеріали. У записі від 27 серпня читаємо: “...був у архіві, зробив 24 листи. Каманін налякав мене, питаючи, чи не втомляюця очи; справді, щоб їх не зопсувати”¹¹. Можливо І. Каманін справді хвилювався за стан його здоров’я, а може таким дипломатичним шляхом натякав останньому, що не можна стільки часу проводити в архіві. Згодом виявилось, що він таки мав рацію, оскільки у записі від 1 грудня 1891 р. читаємо: “Дуже злякався я в архіві – у ½ 3-ї години одразу міні застило праве око, так що я не міг зовсім читати й пішов додому. Через ½ години пройшло зовсім. Борони Боже надаліше!”¹².

Активна робота М. Грушевського над виявленням та опрацюванням документів призвела до того, що у його наукового керівника В. Антоновича виникла думка здійснити їхню публікацію. У зв’язку з цим постала проблема копіювання архівних джерел, яка відобразилась у щоденникових записах: “В архіві постає питання за переписника – Каманін пропонував, щоб одікласти, та се невірнo”¹³. Зрештою про переписування документів таки вдалося домовитися, принаймі 30 вересня М. Грушевський записав: “Сьогодні хочу одважитися висунути носа в бібліотеку і в архів – може дідок дописав уже всеньке”¹⁴. Однак, не з’ясовано, про кого саме йдеться. Загалом відомо, що документи для молодого вченого за відповідну платню переписували працівники архіву М. Козловський, М. Шуйська, Івановський¹⁵.

Коло спілкування М. Грушевського в КЦАДА переважно обмежувалося його співробітниками. Водночас, молодий учений постійно згадував про свої зустрічі там із науковими консультантами В. Антоновичем та В. Іконниковим (1841–1923), а 4 квітня 1891 р. він записав: “В архіві бачив Ясинського..., заходив у архів Коваленко”¹⁶. Автор “Щоденника” мав на увазі історика, професора права Київського університету М. Ясинського та українського письменника й громадського діяча Г. Коваленка.

Опрацювавши значну частину документів КЦАДА, молодий дослідник постав перед необхідністю доповнити їх матеріалами з архівів Москви та Варшави. Вагому допомогу у налагодженні необхідних

зв'язків із тамтешніми архівістами йому надали наукові керівники. Так, 12 грудня 1891 р. Антонович зустрів М. Грушевського у київському архіві й показав йому листа польського історика, професора Варшавського університету, директора Головного архіву у Варшаві Адольфа Павінського (1840–1896), в якому йшлося про можливість його роботи у варшавському архіві¹⁷.

Зрештою, у лютому 1892 р. було вирішено спочатку їхати до Москви. Там, завдяки турботам В. Іконнікова, Михайлом опікувався російський історик, археограф та архівіст Микола Миколайович Оглоблін (1852–?), син протоієрея і ключаря Київського Софійського собору М. Оглобліна. Цілком природно, що вперше перебуваючи у російській столиці, М. Грушевський у супроводі М. М. Оглобліна відвідував церкви, монастирі, музеї, театри й значну частину щоденникових записів присвятив описові своїх вражень. Проте, передусім, він працював у московських архівах міністерства юстиції та міністерства іноземних справ, які в 1922 р. увійшли до складу новоствореного Центрального державного архіву давніх актів¹⁸. Цікаво, що, говорячи про архів міністерства юстиції, автор щоденника писав це слово з великої літери – “Архив”. Можливо це було спричинено враженням від архівних традицій та організації архівної справи у фактично найстаріших архівах Російської імперії. Так, 28 лютого він записав: “В Архиві була чимала ажіатація з поводу, що мав приїхати Самоквасов; справді він був і “обзірав” меж інчого й мене, правда що способом дуже не показним”¹⁹. Дмитро Якович Самоквасов (1843–1911), відомий російський археолог та історик права, на той час обіймав посаду керуючого Московським архівом міністерства юстиції. Можливо, саме цей епізод настільки вразив М. Грушевського, що він почав вживати щодо цього закладу назву “Архив” з великої літери.

29 лютого 1892 р. М. Грушевський відвідав Московський Головний архів міністерства іноземних справ: “Був я ув іностранному архіві – з великою неохотою, тай не дурно! Дуже вже там парадно все, й рекомендація Іконнікова наробила шелесту; тим часом робити міні там майже нема чого”²⁰. Подальші події довели, що Михайло недооцінив інформаційний потенціал документів цього архіву. 12 березня (в останній, як йому здавалося, день свого перебування у Москві), зайшовши до цього архіву, щоб попрощатися, він випадково розгорнув подільську зв'язку документів і, звернувши увагу на королівську печатку, “надібав барські документи”²¹. Йому довелося залишитися у Москві ще на один день.

У московських архівах М. Грушевський познайомився із багатьма відомими російськими істориками та архівістами, дехто з них були українського походження. Так, в “іностранному архіві” він мав зустрічі з Віталієм Осиповичем Ейнгорном (1862–1947), який чимало праць

присвятив історії України XVII ст., з Володимиром Антоновичем Ульяницьким (1855–?), істориком права, на той час працівником Московського Головного архіву міністерства іноземних справ; у Московському архіві міністерства юстиції познайомився із його співробітниками Семеновим, Думновим (повніших даних про них бракує) та іншими архівістами. 10 березня московські “архівісти” влаштували обід на честь гостя з Києва. 11 березня він записав: “На обіді був – ніяково було одмовитись – задля утримання зв’язків, в подяку за щирість... Було десять чоловік (Холмогоров, Оглоблін, Герц, Голубев, Стороженко, Ковалевський, Нечаев и Савич). Було доволі весело, просто... Пили за Київську школу взагалі й за школу Антоновича, й за мене...”²². Однак, незважаючи на те, що обід пройшов цілком пристойно, М. Грушевський наступного дня почувався винним, оскільки “принципально” не любив подібних заходів²³. У цілому записи Михайла про перебування у Москві, спілкування з тамтешніми вченими та архівістами засвідчили, окрім іншого, високий авторитет, яким там користувалася київська історична школа.

У травні 1892 р. молодий дослідник вирушив до Варшави. Тут він завдяки В. Антоновичу потрапив під опіку польського історика Александра Валер’яна Яблоновського (1829–1913), який супроводжував його у прогулянках по Варшаві та в екскурсійних поїздах до палаців у її околицях. Незважаючи на погане самопочуття (хвороби, як правило, супроводжували його під час будь-яких переїзтів), М. Грушевський дуже наполегливо працював у Варшавському Головному архіві давніх актів. 19 червня він записав: “Таке мабуть моє щастя, що скрізь на начальство потрапляю – учора “сторм-председатель” ходив по архиву; Павинський дуже ходив коло еґо й мене дуже репрезентував, але я звичайно не зумів сказати доброго комплімента. Досадно було тільки за архівну братію, котрим навіть і оком не кивнули”²⁴. Згадуючи про роботу в цьому архіві, автор щоденника досить часто вказував на її результативність та зміст. Скажімо, 20 червня він занотував: “Вчора переглядав...покажчики до люстрацій і трибуналу – знайшов інвентарі Орлика, 1509, 1665 і 1701 років і дуже зрадів. Метрика майже закінчена, діло йде на кінець”²⁵, а 26 червня писав: “Вчора цілих 5 годин вбив в люстрацію 1736 року й ще не скінчив – лічив овець до свиней, так що й церкву пропустив, сьогодні буду якось умудратися повести це скоріше”²⁶. Однак, незважаючи на докладені зусилля, до кінця передивитися всі необхідні документи М. Грушевський не встиг: “...не встиг мабуть обробити люстрації 1757 року – мабуть прийдеця виписати в Київ”²⁷.

У записах щоденника зафіксовано цікаву для сучасних істориків практику в роботі тогочасних архівів, коли необхідні документи (за певну плату) могли бути вислані поштою дослідникові додому. Справ-

ді, згодом Михайлові вдалося домовитися про це із польськими архівістами, зокрема Павінський надсилав йому метричні книги поштою в Київ. Перебуваючи у серпні на відпочинку у селі Сестринівка під Києвом, М. Грушевський записав у щоденнику, що отримав посылку від І. Каманіна, в якій серед іншого були й варшавські документи, з яких він “з великою охотою виправив щось 5...”²⁸. У вересні 1892 р. Михайло повернувся в Київ й знову почав працювати в КЦАДА, опрацьовуючи також ті матеріали, що надходили йому з Варшави й пізніше з Москви.

Увесь 1893 р. відзначився напруженою роботою науковця: підготовкою до видання барських документів та хвилюваннями щодо завершення дисертації. Не забував М. Грушевський мало не щодня навідуватися й до київського архіву. Остання згадка про нього у щоденнику 4 листопада 1893 р. була пов’язана із сумною подією: “Вчора вмерла Каманіна, упокой Боже її душу! Архив стояв замканий”²⁹. А закінчується щоденник записом від 5 березня 1894 р., в якому завершальним акордом звучать думки про майбутню наукову роботу: “Помилуй, Боже, всіх нас! Цілий день думав про дисертацію, кафедру, видавництво – да буде все во славу Твою!”³⁰.

Таким чином, підсумовуючи, можна стверджувати, що джерельна цінність університетського “Щоденника” М. Грушевського полягає у тому, що відкриває можливість виявити основні життєві пріоритети молодого дослідника, простежити становлення його як науковця, яке відбувалося за безпосередньої участі тогочасних архівних працівників і архівних установ Києва, Москви та Варшави.

¹ *Винар Л.* Життя і наукова діяльність М. Грушевського // *Укр. історик.* – 1966. – № 1–2; *Малик Я.* Кримінальні переслідування Михайла Грушевського (1914–1934 рр.). – Л., 1992; *Пиріг Р.* Життя Михайла Грушевського: останнє десятиліття (1924–1934). – К., 1993; *Кузьмінець О.* Михайло Грушевський // *Історія України в особах. XIX–XX ст.* – К., 1995 та ін.

² *Запекільняк Л.* Переднє слово // *Грушевський М. С. Щоденник (1888–1894 рр.).* – К., 1997.

³ *Винар Л.* Життя і наукова діяльність М. Грушевського // *Укр. історик.* – 1966. – № 1–2; *Крикун М.* Магістерська дисертація Михайла Грушевського // *Грушевський М.* Барське староство. – Л., 1996.

⁴ Нині – Центральний державний історичний архів України, м. Київ.

⁵ *Цибенко І.* Бібліографічні аспекти наукової спадщини М. С. Грушевського: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – К., 2005. – С. 5.

⁶ *Грушевський М. С. Щоденник (1888–1894 рр.).* – К., 1997. – С. 25.

⁷ *Грушевський М.* Барское староство. Исторические очерки (XV–XVIII в.). – К., 1894.

⁸ *Грушевський М. С. Щоденник (1888–1894).* – К., 1997. – С. 66.

⁹ Там само. – С. 119.

¹⁰ Там само. – С. 120.

¹¹ Там само. – С. 124.

¹² Там само. – С. 143.

- ¹³ Там само. – С. 126.
¹⁴ Там само. – С.131
¹⁵ Там само.
¹⁶ Там само. – С. 103.
¹⁷ Там само. – С. 145.
¹⁸ Нині Російський державний архів давніх актів.
¹⁹ Грушевський М. С. Щоденник... – С. 155–156.
²⁰ Там само.
²¹ Там само. – С.158
²² Там само.
²³ Там само.
²⁴ Там само. – С. 173.
²⁵ Там само.
²⁶ Там само. – С. 174.
²⁷ Там само.
²⁸ Там само. – С. 182.
²⁹ Там само. – С. 220.
³⁰ Там само. – С. 221.

Світлана ПАВЛЕНКО

Михайло Грушевський про архіви Києва, Москви та Варшави в університетському “Щоденнику”

В статті проаналізовано відомості з історії архівів та архівної справи Києва, Москви та Варшави в університетському “Щоденнику” Михайла Грушевського, висвітлено його працю в цих архівах у 1888–1893 рр.

Ключові слова: М. Грушевський; архіви; “Щоденник”.

УДК 929Грушевський:930.25(477-25+470-25+438.11)

Светлана ПАВЛЕНКО

Михаил Грушевский об архивах Киева, Москвы и Варшавы в университетском “Дневнике”

В статье проанализированы данные по истории архивов и архивного дела Киева, Москвы и Варшавы в университетском “Дневнике” Михаила Грушевского, освещена его работа в этих архивах в 1888–1893 гг.

Ключевые слова: М. Грушевский; архивы; “Дневник”.

УДК 929Грушевський:930.25(477-25+470-25+438.11)

Svitlana PAVLENKO

Mykhailo Hruschevs'kyi about Kyiv, Moscow and Warsaw Archives in the University “Diary”

In the article it is analysed information about the history of Kyiv, Moscow and Warsaw archives and archival affairs in Mykhailo Hruschevs'kyi' University “Diary”, elucidated his work at these archives in 1888–1893 in the article.

Keywords: M. Hruschevs'kyi; archives; “The Diary”.

UDK 929Грушевський:930.25(477-25+470-25+438.11)